

BOSNA'NIN OSMANLI İDARESİNE GEÇİŞİNDE BOGOMİLLİĞİN ETKİSİ

Altan ÇETİN*
Galip ÇAĞ**

Özet

Bosna'nın tamamıyla fethi 15. Yüzyıl sonlarına dek sürmüştür. Ancak bu fethin ne şekilde gerçekleştiği halen tartışılan bir noktadır. Bu çalışmanın amacı tartışılan bu noktalardan Bogomillik meselesinin bu fetihteki rolüdür. Bogomil Bosnalıların, Kilise tarafından dışlanmaları sonrasında yaşadıkları yalnızlık ve sonrasında Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girişlerinde bu mezhebin tesiri ortaya konmalıdır. Bu sayede Balkanların Osmanlı eline geçişinin de inanç unsurunun ortaya konması da mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Bosna, Bogomilizm, Osmanlı Devleti, Balkanlar*

Bogomilism Effect on the Bosna's Transition under Ottoman Rule

Summary

The conquest of entire Bosnia lasted until the end of the 15th century. However, in what way this conquest took place is still a controversial point. The purpose of this study is to enlighten the role of Bogomilism in the conquest. After exclusion of Bogomil Bosnians by the Church and isolation they were faced with, the influence of the sect at the entrance of them under the sovereignty of the Ottoman State in Balkans

Keywords: *Bosnia, Bogomilism, Ottoman State, Balkans*

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, acetin@gazi.edu.tr

** Dr., Sakarya Üniversitesi, gcag@sakarya.edu.tr

Giriş

Ortaçağlar var oluşunu esas olarak iki unsura dayar: Bunlar din ve topraktır. Zaman, mekân ve insan da tarihsel süreçte kendi bilinç alanı içerisinde kendisini bunlara dayandırarak var etmiştir. Dinin belirleyiciliği hayatın manası ve ruhuna dair tüm unsurları belirlerken, toprak sistemindeki gelişmeler insanın kendisi, toplum ve devletle ilişkisini belirlemiştir. Bu ilişkiler arasında karşılıklı bir etkileşim olduğu ise herkesin malumudur. Dinin var ettiği hayat insanları tercihleri noktasında yönlendirdiği gibi, toprağa dair konular da toplumun yönelişlerin de şüphesiz yadsınamaz etkiler göstermiştir. Bu bağlamda tarihsel süreçteki karşılaşmalar din ve toprak üzerinde paylaşımların ya da ayrımların tarihidir dense yanlış olmaz. Bir toplumun tarihsel süreçte var olan dini algısı ve toprakla olan ilişkisi kendi bağlamları içinde yaşama hakkını yitirdiği yerde bu hakkı kendi bağlamı dışından gelecek olan müsamahalı bir etkiye olumlu bakmasını sağlayabilir. Bu mevcut toplum ile yeni toplumun yapılarının mutabakat imkânlarının karşılıklılığı ile doğrudan orantılıdır. Bogomilizm ve Ortaçağ feodal hayatı içindeki Boşnaklar ile Osmanlı fetihlerinin karşılaşması işte böyle bir mutabakatın tarihini temsil eder. Bogomillik inancıyla şekillenmiş ve toprak nizamının şartları altında sıkıntılara mahkûm edilmiş olan Boşnak hayatı Osmanlıların istimalet ve büyük feodalleri dışlayıp yerel köylülere hayat hakkı tanıyan fetih siyaseti ile karşılaşınca din ve toprak yani hayatı belirleyen unsurlar var oluş dinamiklerini işleterek Osmanlıların Bosna'daki idarelerinin yerleşmesini sağlayacaktır. Görüleceği üzere Bogomillğin etkisi incelenirken uzun-sürelili bir perspektifle dönüşümlerin incelenmesine, buna ek olarak diğer bağlam perspektiflerinin tetkikine, karşılıklı bağımlılıkların ortaya konulmasını ve nihayet güç dengelerini gözden kaçırmamayı gerektirir. Din ve toprak üzerindeki ilişkilerin gelişmesi üzerindeki **uzun zamanlı geniş perspektifi** temsil eder. Burada dönüşümler bu iki kavram üzerindeki tetkikin genişletilmesiyle sürdürülecektir.

Bu noktada dönüşümler ele alınırken toprak üzerindeki hâkimiyet ilişkileri ve buna bağlı **dönüşümler** göz önüne alınmalıdır. Bosna Hersek'te başlıca iki tür arazi bulunmaktaydı. Kmetler tarafından işlenen araziler ve kmetsiz araziler. Kmetler üzerinde yaşadıkları arazinin düzenli bir şekilde ekiminden sorumluydular ve söz konusu araziye başka bir amaçla kullanmama yükümlülüğü taşımaktaydılar. Bunlar zaman içinde Sırplar ve Hırvatlar gibi

gruplardan oluşurdu. Diğer grup ise çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu arazilerdir.¹ Daha önceki dönemde ezilen ve baskı altında tutulan Boşnaklar Osmanlı dönemi boyunca toprağın sahibi olarak Ortaçağlar boyunca yaşadıkları sıkıntılardan bir nefes almışlardı. Osmanlılar da Bosna'yı çok sevmişlerdi ve Tarih-i Ebu'l-Feth'de Tursun Bey Bosna Fethini anlatırken “Bosna mahbubuna benzer” diler²- şeklindeki tabiri aktararak buranın güzellik ve muhabbetle nasıl Osmanlı dünyasına girdiğini ortaya koyar. Diğer bir konu ise din ve ona dair olan Bogomilliktir. Bogomillğin Osmanlı idaresine geçişte etkisi olduğunu savunan Alexander Solovjev, Mehmet Handzic, Smail Balic gibi araştırmacılar yanında Nedim Filipovic gibi Bosnanın İslamlaşmasını genel Osmanlı stratejisinde gören, Adem Handzic gibi Mohaç sonrası İslamlaşmaya ve şehirlerin bundaki etkisine işaret eden, Muhammed Hadziahic gibi İslamlaşmanın Osmanlılardan önce başlayıp fetihten kısa süre sonra Bogomillğin tamamen ortadan kaybolduğunu ve devşirme sistemine dikkat çeken, Srecko Dzaja gibi Ortaçağ ile Osmanlı dönemi arasında bağ değil kopuşu savunan ve devşirme sistemi ve baskı kullanılmadığını eleştiren, Mustafa İmamovic gibi tam tersi olarak İslamlaşmanın gönüllü olduğunu ileri süren görüşler bu konuda bahsedilebileceklerden bazılarıdır.³ Her halükarda İslamlaşma bir vakıadır ve bunun Boşnaklar arasında eski dini inanışlarının kaybettiği yaşama hakkı karşısında kendisine hoşgörü ile yaklaşan bir anlayışa karşı gösterdiği kabul muhakkaktır. Haçlı seferleri çağı şüphesiz Bogomillğin yaşadığı travmaların Osmanlı öncesi dönemde belirginleştiği zaman dilimleri olarak ifade edilmelidir.

Din

Din konusu geniş zamanlı perspektif incelememizin bir ayağını oluşturmaktadır. Bogomilism veya Bogomilcilik, Ortaçağda Bulgaristan ve Makedonya'da ortaya çıkan ve dualist (ikicilik/iyi-kötü karşıtlığı)⁴ ve doketist (gibi

¹ Aydın Babuna, “Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar”, Doğu-Batı, s.51, 2010, s. 184.

² Tursun Bey, Tarih-i Ebül-Feth, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, s.122

³ Babuna, “Bosna ve Boşnaklar”, s. 185-187.

⁴ John V. A. Fine, “The Medieval And Ottoman Roots of Bosnian Society”, Ed. Mark Pinson, *The Muslim Of Bosnia Herzegovina*, Cambridge,1994, s. 8.

görünmek/göz aldanması) doktrinler üzerine kurulu olan⁵ ve Hıristiyanlığın temel anlayışına göre sapkın bir harekettir. Zira Hıristiyanlığın hemen hemen tüm uygulamalarına reaksiyonel bir tavır sergiler. Ancak bu bakış tamamıyla Hıristiyanlığa göre bir ötekilik anlayışı olup İslamiyet'e bakan yönüyle Bogomillik, Balkan Ortodoks ve Katolikliği için İslam'a geçişin bir ara safhası hükmündedir.

Bogomillere göre tanrı ve varlığın mahiyeti ancak kesif ve ilham yoluyla kalbe gelen ve umumiyetle akli bilgidan üstün olan bir değer taşıyan irfanla anlaşılabilir. İnsan Tanrı hakikatının bir parçası olup ruhtan ve onun karanlık yönü olan bedenden oluşur. Bedenî (maddî) olan herşey, diyor Bogomiller, kötülükle sarılıdır ve ruh ile maneviyata aykırıdır. Âdemin yaratılışı sonsuz ışıktan bir kıvılcımın sıçramasıyla olmuştur. Ruhun maddî veya bedenî kelepçelerden kurtulup Tanrı ile birleşmesi, yani gayriyetin ortadan kalkması yaşamın hedefini teşkil etmektedir. Asla dönüş yolundaki manevi yükseliş hayattaki nihaî ahlâkı ve hayati ideali temsil etmektedir. Bu bakış açısının İslam tasavvufu ile örtüşen bir esas tema taşıdığı şüphesizdir. Aynıyeten söz etmek abartı olacaktır belki ama temel duygular bakımından görülen bu yakınlık şüphesiz fetih sonrasında Boşnakların ruh dünyasında Osmanlı tasavvufunun derin tesirler icrasında etkisiz olduğunu iddia etmek de zordur. Dinin hayatı şekillendirdiği asırlarda şüphesiz bu benzerlikler askeri bir fethin akabinde entegrasyonda büyük rol oynamıştır.

Bogomiller Âdem ile Havva'nın günahının kuşaktan kuşağa geçtiği inancını manevi platformun kurulmasında bir engel görüp reddetmişler ve bu nedenle kilisede yapılan ayinlere katılmamışlardır.

Bogomil anlayışına göre inzivaya çekilip tek başına Tanrıya eğilmek ve yalvarmak ibadetin asıl ve en yüksek derecesidir⁶. Maddeden daha doğrusu kötülükten temizlenmekle insan Tanrıya yaklaşır ve son ödül olarak O'nu görür. Onunla birleşir. Birleşimin sonucunda insan ilahî nurun küllî aydınlığını görür ve marifet (gnostik) güneşinden nasibini alır. Tanrı birdir, diyor Bogomiller, Hz. İsa, Kutsal Ruh O'nun değişik tecellileridir.⁷

⁵ Docketiklik, bilhassa "haç"ı reddeden anlayışından dolayı, mezhebin kurucusu papaz Bogomil'e isnat edilen bir suçtur aslında., Kadir Albayrak, Bogomilizm ve Bosna Kilisesi, İstanbul 2005, s. 124.

⁶ Kaldı ki Bogomillik kavramının kökü kabul edilen "bog" kelimesi de tanrıya manasına gelmekte olup bugün hala Boşnakça'da varolmaktadır, bkz. Albayrak, a.g.e., s. 126.

⁷ Metin İzeti, Balkanlarda Tasavvuf, İstanbul 2004, s. 33.

Bogomiller isimlerini, tarikatın kurucusu olan *Bogomil* isimli papazdan; öğretilerini ise sekizinci yüzyılda Trakya'da hüküm sürmüş olan Maniheist (Manesçi⁸) kökenli Paulican'lardan (pavlikanlar) almışlardır⁹. Ancak buraya gelişlerinin Orta Asya ve sonrasında Anadolu üzerinden Bulgar Türkleri vesilesi ile olduğu düşünülmektedir¹⁰.

Bogomil tarikatı ile ilgili ilk tarihsel tanımlama Bulgar patrik Theophylact'in Bulgar çarı Petrus'a (Petro) yazdığı bir mektupta geçer. Tarikatın inanç sistemi hakkındaki tek kaynak Euthymius Zigabenus'un eseridir. Zigabenus'a göre, Bogomil tarikatı insan ruhunun Tanrı tarafından yaratıldığına, insan vücudunun ise Tanrı'nın daha yaşlı oğlu olan ve Havva'yı günaha düşürdüğünde yaratma gücünü kaybeden İblis tarafından yaratıldığına inanmışlardır. Tanrisal lütfun ve kurtuluşun hiçbir şekilde İblis'in ürünü olan madde ile bir araya gelemeyeceğini düşündükleri için Bogomilciler, Mesih'in insanlığının ve bedeninin bir görüntüden ibaret olduğunu öğretmişlerdir. Aynı gerekçeyle Efkaristiya gizemini ve diğer gizemleri reddeden Bogomil tarikatı yandaşları, haçın ve kutsal nesnelerin ibadette kullanılmasına da karşı çıkmışlardır. Cathar tarikatı kadar çilecilik yanlısı olan Bogomilciler, evliliğe karşı çıkmışlar ve her türlü hayvani gıdanın yenmesini yasaklamışlardır.

Kurulu olan Kilise düzenini geçersiz olarak gören Bogomilciler, ayrı bir hiyerarşi kurmuşlardır. Nedim Filipoviç'in ifadesi ile Bosna Kilisesi tam bir yabancılaşma içinde idi¹¹.

Sadece Yeni Antlaşma'yı ve Mezmur kitabını kabul eden tarikat, dini inançların kuvvetlendirilmesine yönelik toplantılar da gerçekleştirmiştir. Bu toplantılar ve Bogomillği yaymak için faaliyet gösteren vaizler Balkanların tümünü gezerek itikatlarını yaymaya çalışmışlardır. Bu gezinti ve propoganda çalışmaları sonucunda Bosna ve Hersek bölgesinde Sokol, Bistritsa, Dubşitsa, Osanitsa, Zagorye, Gorajde, Pribud, Nevesinye, Konats Polye, Neretva, Blagay,

⁸ G. L. Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, Çev. Mete Tunçay, Ankara 1980, s. 79.

⁹ Pavlikanların buraya gelişi Bizans imparatoru Leon zamanında gerçekleşmiş, ardından gelen V. Konstantin de özellikle ikonoklastlara karşı kullanmak amacı ile onları desteklemiştir, Seidler, a.g.e, s. 80. Pavlikanların Anadolu kökenli bir inanç sistemine tabi oldukları ve İslam kaynaklarında Bayalika olarak kaydedildikleri bilinmektedir, bkz. Mehmet Çog, "*İslam Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13/2 (2008), ss.73–87

¹⁰ Osman Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak" Orta Asya Ve Kafkasya Araştırmaları, III / 5, Ankara 2008, s. 52.

¹¹ Nedim Filipoviç, "O Jednom Aspektu Korelacije Između İslamizacije I Čiflučenja", *Prilozi IIS*, XVII, 1981.

Vidoška, Lyubinye, Mostar ve Kukany (Plyevlya) nahiyelerini içine alan kuzey ve orta kısımları Bogomillik veya KriptoBogomillğin ağırlıklı etkisinin bulunduğu bir sahaydı. Hersek İli'nin Batı kısmı özellikle Neretva, Rama, Duvno, Lyubuški, İmotski ve Primorye (Makarska) Katoliklik ve Bogomillğin etkisi altında idi¹². Bu merkezler üzerinde hazırlanan tahrirler incelendiğinde Bogomillğin etkin olduğu bu bölgelerde 16. yüzyıla gelindiğinde İslamlaşmanın zaman zaman %90'lara kadar çıktığı görülmüştür¹³. Görüleceği üzere din konusundaki gelişmeler, Bogomillğin bu süreçteki vakıaları Osmanlı fethi öncesinde yeni fatih idareye karşı ciddi bir müspet bakışı hazırlamış durumda idi. Ayrıca din konusunda yaşananlar karşılıklı bağımlılıkların oluşmasında da temel oluşturan bir durum olacaktır.

Toprak

Ortaçağlarda toprağa sahip olan kişi aynı zaman siyasi iktidara da sahip olmandır.¹⁴ Bu noktada geniş zamanlı perspektif incelememizin diğer ayağını toprak teşkil edecektir. IX. ve X. yüz yıllarda Trakya'daki koşullar feodalitenin gelişmesine elverişliydi. Küçük toprak sahibi köylülerin aleyhine güçlü bir feodalitenin boy vermesi, köylü sınıfının sefaletine neden olmaktaydı. Bölgenin sahne olduğu sürekli savaş durumu halkın omuzlarına her gün artan vergiler yüklemekte, yoksulluğa düşen köylüler bir koruyucu (prostasia) aramak zorunda kalmaktaydılar. Aşırı ölçüde sert geçen 927-928 yılı kışını izleyen korkunç bir kıtlık ve veba ile birkaç yıl yinelenen kötü hasat, feodal sınıfa halka ait toprakları olabildiğince düşük fiyatlarla ya da birkaç besin maddesi karşılığında satın alma olanağını vermişti. Bu sırada Bulgar çarı Peter'in de katkısı ile intisap edilen Bizans'ın görevli din adamları bölgede cirit atmakta ve her yere şaşaalı mabetler inşa etmekte idiler¹⁵.

Bu ekonomik koşullar hiç kuşkusuz Bogomil propagandasının yayılmasına yardımcı olmaktaydı. Yaygın sefalet, bir yandan Bogomillerin çağrısına uygun zemin hazırlarken, diğer yandan gelişen bir feodalitenin oluşmasını hızlandırıyordu. Tüm kudret ve zenginlikler bir azınlığın elinde

¹² Ahmed S. Aliç, "Hersek'te İslamın Yayılması", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi ,46, 2 (2006), s. 248.

¹³ Aliç, a.g.m., s. 249.

¹⁴ Ayferi Göze, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, 2005, s. 64.

¹⁵ Albayrak, a.g.e., s. 129.

toplaniyordu. Bu sosyal dengesizlik Bogomillerin sert karşı çıkışlarına yol açmaktaydı¹⁶.

Bogomilcilik bu elverişli ortamda gelişmiş, Trakya Philippi'deki (Filibe) merkezinden Balkanlar aracılığıyla Küçük Asya'ya yayılmış ve on birinci yüzyılda Konstantinopolis'e ulaşmıştır. Bogomilci Basil'in Bizans'ın başkentinde halkı kitleler halinde Bogomilci yaptığı ve bu nedenle yaklaşık 1110 yılında yakıldığı, Anna Comnena'nın Alexiad isimli eserinde kayıtlıdır.

On ikinci yüzyılda Batı Avrupa'daki Cathar(Kathar) tarikatının teolojisini etkileyen Bogomilism, on üçüncü yüzyılın başında Karadeniz'den Atlantik'e kadar örgütlenmeye sahip gruplar kurmuştur.

1180 senesinde Sırbistan'lı Stephen Nemanja, krallığındaki Bogomilcilik hareketini denetlemeye başlamıştır. Tarikatın etkinliğinin Bulgaristan'da bastırılması ise 1211 senesindeki konseyin "Bogomilciliği sapkın bir inanç" ilan etmesiyle hız kazanmıştır.

On üçüncü yüzyıl boyunca Bosna-Hersek'i kalesi olarak kullanan Bogomilism, bu bölgelerde genelde milliyetçilik ile bağdaştırılmıştır. On beşinci yüzyıldaki Osmanlı fetihlerine kadar Bogomilcilik Balkanlar'daki etkinliğini sürdürmüştür ve Osmanlı fethi sonrasında tüm Bogomilciler, İslam dinine geçmişlerdir. Görüldüğü gibi toprak üzerindeki hayat dini tercihleri de etkileyerek hayatı şekillendirmiştir. Bu noktada gerek Osmanlı idaresinin toprak üzerindeki sistemi gerekse de karşılıklı bağlılık ilişkilerinin oluşmasında bu noktadaki gelişmelerin ve geçmişteki mahrumiyetlerin ifadesi yeterli olacaktır.

Burada ifadesi gereken husus Osmanlı devrinde tımar sistemi farklı olduğu konusudur. Buralarda uç beyi zeamet ve tımarları kendi adamlarına tahsis ederdi. Bosna ve Üsküp'teki zeamet ve tımarlar yerli unsurlara inhisar etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı idaresi toprak üzerinde yerli unsuru destekleyen bir uygulama sergilemekteydi.¹⁷ Buna Osmanlı hâkimiyetinden önce, Bosnalı tüccarın Dubrovnik tarafından transit ticaretten sistematik olarak dışlanması da eklenirse toprak da yaşanan sıkıntı kadar ticarete de bir sıkıntı olduğu görülür. Bu gibi sakıncalı hallerin Boşnakların Osmanlı fethi ile kalkması, toprak da ve ticarete himaye görmeye başlamaları şüphesiz Osmanlı idaresinin yerleşmesinde Bogomil Boşnakların bunu kabullenmesindeki noktada izah edicidir.

¹⁶ Balkanlarda Farklı bir Dinsel Yaklaşım, <http://www.hermetics.org/Bogomiller.html> (07.05.2010)

¹⁷ Halil İnalçık, Osmanlılar, İstanbul, 2010, s. 62.

Bogomil Boşnakların Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi

Osmanlı idaresinin oluşması inceleme parametrelerimizden güç dengesi kavramının ortaya çıkışı ya da tarihsel anlamdaki dönüşümü belirler. 1054'te Hıristiyanlık âleminde yaşanan büyük bölünme sonrasında Katoliklik ve Ortodoksi arasında başlayan mücadele bu dinin mensupları arasında gittikçe açılan bir uçurum yaratmıştır. Katolikliğin Ortodoksiyi ortadan kaldırma çabaları karşılıklı nefreti körüklemiş ve bu husumet 1204 yılında gerçekleşen IV. Haçlı Seferi ile zirveye ulaşmıştır. Zira görünürde tamamı ile Hıristiyanlığın kutsal addedilen topraklarını Müslümanların elinden kurtarmak için tertip edilen bu seferler silsilesinin dördüncüsü bu niyetin dışına çıkılarak eski düşmanlıkların dışı vurumu ve bir nevi çapul hareketine dönüşmüştür. Bu sefer sırasında Filibe bölgesindeki Bogomillerin adeta bir kırıma uğratıldığı kaydedilmiştir¹⁸. Stephen Lee bir anlamda Hıristiyan âlemine dair bir özeleştiri ile durumu şöyle özetler¹⁹:

Giderek Haçlı seferleri anlayışı dejenere oldu ve daha çok iktisadi ya da ticari boyutlar taşımaya başladı. Tam bir rezaleti andıran 4. Haçlı seferi buna iyi bir örnektir. Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki ticari üstünlüğüne uzun zamandır rakip olan Venedik Bizans'da ki bir taht sorununu kasten kullanarak Haçlıları 1204'te Bizans'ı işgal etmek üzere kandırdı. Öyle ki Bizans aldığı bu darbeden sonra asla tam olarak kendine gelemedi.

Haçlı Seferlerinin bu “dejenere” hali şüphesiz Haçlı zihniyetinde çöküşünün bir işareti idi. Zira bu olay sonraki yıllar hatta yüzyıllarda özellikle Ortodoks Hıristiyanların temel de ayrılımlarına rağmen aynı dine mensup oldukları Katolik dindaşlarından medet umma, onlarla birleşme gibi ümitlerini de bitirmiş oluyordu. Birleşme ve medet ummaya dair ümitsiz ve hatta isteksizliğin en önemli göstergesi de İstanbul'un fethi öncesinde İstanbul'da, Ayasofya Kilisesi'nde düzenlenen Katolik ayinin oldukça az bir katılım ile gerçekleşmesi ve dönemin en önemli devlet adamlarından Lucas Notaras'ın

¹⁸ Mehmet Coğ, “İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13:2 (2008), s. 83.

¹⁹ Stephen J. Lee, Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789, Çev. Ertürk Demirel, Ankara 2002, s. 83.

“İstanbul sokaklarında Latin kardinallerin külahını görmektense Türklerin sarığını görmek evladır!” ifadesini kullanmasıdır²⁰. Zira onlara göre Latin Katolikler Ortodoks kilisesinin sonunu hazırlamakta ve kurtuluşun tek yolu Türk hâkimiyetine girmekti²¹.

Katoliklerin büyük şizma sonrasında hedefinde sadece Ortodokslar değil “kendilerinden olmayan” ve onlara göre sapkın/heretik olan Bogomillerde vardı. XI. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan Bogomillik geçen zaman içerisinde Babun, Pataren, Katharer ve Albigenser gibi mezheplere ayrılmış²² ve özellikle Bosna’da ciddi bir yayılım göstermişti. Bir anlamda Bosna’nın resmi itikadı Bogomillik olmuştu. Bu arada Bogomiller Peçenek Türkleri ile tanışmış ve müşterek birlikleri İstanbul surları önüne gelecek kadar güçlü bir ordu teşkil etmişti²³. Bu birlikteliğin Katolizmin katı ve uzlaşmazcı tavrı sonrasında Avrupa’da tek başına kalan Bogomiller için bir nefes alma şansı olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Peçenek Türklerinin, henüz Müslüman olmasalar bile, Bogomillere Türk kültürüne dair fikir sahibi olmaları noktasında katkı sağladıkları göz ardı edilemeyecek bir realitedir.

Peçeneklerle birlikte oluşturdukları birlik sayesinde bu kez de Ortodoks Bizans’a ulaşan Bogomiller ve dolayısıyla Bogomil mezhebi kısa zamanda Bizans içerisinde de yaygınlık kazanmış, bu durum bu kez de onları Ortodokslar için bir tehdit haline getirmişti. I. Aleksios, Bogomillerin Bizans’taki reisi Basileios ve taraftarlarını odun yığınları içerisinde yakınca²⁴, onlar için sığınacak bir liman daha ortadan kalkıyordu.

1180 yılında Bosna’ya hâkim olan ve Bogomillği resmi din ilan eden Ban Kulin hâkimiyetinin sürekliliğini Katoliklere boyun eğmekte görmüş ve Bogomillik itikadını terk ederek Katolik olmuştur. Bu durum Bogomillerin ciddi tepkisine sebep olmuşsa da Bosna’nın 1203’te Macar hâkimiyetine girmesine ve Katolik olarak anılmasına mani olamamıştır.

Ban Kulin sonrası dönemde Bosna’da bir iç karışıklık yaşanmış, Katoliklerin desteklediği Priyezda’ya rağmen Bogomiller kendi destekledikleri Mate Ninoslav’ı başa geçirmeyi başarmışlardır²⁵. Böylece Bosna’da kısa bir ara

²⁰ İsmail Hami Danişment, Fetih Ve Fatih, İstanbul 2008, s. 78.

²¹ Şerif Baştaç, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Bizans Ve Avrupa”, XIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, 1. Kısım, Ankara 2002, s. 12.

²² Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1981, s. 251.

²³ Albayrak, a.g.e., s. 287, Ostrogorsky, a.g.e., s. 332.

²⁴ Ostrogorsky, a.g.e., s. 345, Albayrak, a.g.e., s. 141.

²⁵ J. Krcsmarık, Bosna (tarih), maddesi, İA/2, Eskişehir 2001, s. 734.

sonrasında Bogomillik yeniden iktidara gelirken Bosna'da var olmanın Katolik olmaya bağlı olduğu anlayışı da terk edilmiştir. Hatta Ban Kulin sonrasında iktidara gelen ve aslen Katolik Priyezda'nın soyundan olan Stefan Kotroman bile eşi bir Katolik olmasına rağmen Bogomillliği terk etmemiştir.

Stefan Kotroman²⁶, Macar kralı I. Layoş'un eniştesi Tvardko'nun babası idi. I. Haçlı seferinde Papa'nın emri ile Bogomillere büyük darbe vuran Macarlar, Tvardko'nun 1360 senesinde Bosna'da başlayan iktidarı ile bir anlamda Bosna'ya da hâkim oluyorlardı.

Osmanlı birliklerinin Balkanlara adım attığı bu tarihlerde Tvardko'nun iktidarı da sarsılmış Bosna beyleri onu sınır dışı etmişlerdir. Bu ayrılık uzun sürmemiş ve Tvardko yeniden iktidara geldiğinde artık daha güçlü bir yönetim kurmuştu. Sırp kralı Uroş'un ölümü ile birlikte Bosna'nın doğu sınırı genişlemiş ve Tvardko, Macarlar karşısında desteklediği Hırvatları da yanına alarak bölgenin en etkili devletine sahip olmuştu. Ancak onun ölümü Bosna'da önemli bir dönüşüme sebep olurken Bogomiller kendilerine ait bir Bosna Kilisesi oluşturmayı da başarmıştır.

Osmanlı birliklerin Bosna'yı fethi Büyük Fetih'ten sonraya rastlar ki fetih sonrasında İstanbul'da yaşananlar Osmanlı idaresinin buraya hâkim oluşunda önemli ölçüde belirleyici olmuştur. Zira Türklere olan yanlı bakış ve bilhassa Katolik/Ortodoks temsilcilerin kasıtlı olarak oluşturdukları "barbar Türk" imajı Bosna'da Osmanlı'ya karşı tereddütlü bir tavır oluşturmuştu. Gerek karşılıklı bağımlılık ilişkileri gerekse de güç dengesi noktasından bu aşamada ortaya çıkan sonuç Bogomillğin etkisini daha iyi anlamamıza neden olur. Zira bogomillik dini bir yön olmasıyla toprak üzerindeki Boşnak insanının durumunu izah ederken aynı zamanda toprak üzerindeki ekonomik paylaşım ilişkileri noktasındaki halinin de dolaylı sebebi olarak yeni idareye geçişin bir amili olarak tespit edilebilir.

Hâlihazırda, Osmanlılara vergi yoluyla bağlı olan Bosna Kralının, anlaşmalara riayet etmemesi üzerine Üsküp'ten harekete geçen Fatih, Sadrazam Mahmut Paşa ve Turahanoğlu Ömer Bey'e Bosna'nın tamamen fethedilmesi emrini vermişti. 1463 yılındaki seferle Bosna Kralı Osmanlı hâkimiyetini yeniden tanımıştır²⁷. Bu tarihten sonra kurulan Bosna Sancağı Osmanlı

²⁶ Kostermaniç yada Kosterman şeklinde de kaydedilmektedir, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, I, TTK, Ankara 1984, s. 217

²⁷ Selahattin Tansel, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi Ve Askeri Faaliyeti, TTK, Ankara 1999, s. 172-174.

Devleti'nin Batıya doğru genişleme faaliyetlerinde bir uc bölgesi niteliğinde idi.

Daha önce Üsküp sancağının oynadığı siyasi ve askeri rolü bu tarihten itibaren Bosna oynamaya başlamıştır. 15 asırda Bosna Yeleç, Saray, Kral, Pavli, Kovaç ve Hersek vilayetlerinden oluşmaktaydı.²⁸

Fatih bölgeyi fethettikten sonra bura halkına özel bir alaka göstermiş ve 1478 yılında yayınladığı fermanı ile onlara özel bir statü vermiştir²⁹:

Nışanı-ı hümayun şu ki;

Ben ki Sultan Mehmed Han'ım; üst ve alt tabakada bulunan bütün halk tarafından şu şekilde bilinsin ki , bu fermanı taşıyan Bosna rahiplerine lütufta bulunup şu hususları buyurdum: Sözkonusu rahiplere ve kiliselerine hiçkimse tarafından engel

olunmayıp rahatsızlık verilmeyecektir. Bunlardan gerek ihtiyatsızca memleketimde duranlara ve gerekse kaçanlara emn ü aman olsun ki , memleketimize gelip korkusuzca sakin olsunlar ve kiliselerinde yerleşsinler; ne ben , ne vezirlerim ne de halkım tarafından hiç kimse bunlara herhangi bir şekilde karışıp icitmeyecektir. Kendilerine , canlarına , mallarına , kiliselerine ve dışardan memleketimize getirecekleri kimselere yeri ve göğü yaratna Allah hakkı için , Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.) hakkı için , yedi Mushaf hakkı için , yüz yirmi dört bin peygamber hakkı için ve kuşandığım kılıç için en ağır yemin ile yemin ederim ki , yukarda belirtilen hususlara söz konusu

²⁸ Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", OTAM, Sayı:19, Yıl. 1990, Ankara, s. 250, 255

²⁹ Metnin Orijinali Fojnica kentindeki Fransiskan Katolik Kilisesi'ndedir.

rahipler benim hizmetime ve benim emrime itaatkâr oldukları sürece hiç kimse tarafından muhalefet edilmeyecektir.

Bu fetih sonrasında ordunun İstanbul'a dönmesi üzerine aynı yıl, Macar kralı Bosna'ya girmiş, ikinci kez düzenlenen seferle Osmanlılar, Yayçe dışındaki bütün kale ve şehirleri yeniden ele geçirmişlerdir. Bosna seferleri esnasında Hersek Kralı Stefan da ülkesinin bir kısım toprağının Osmanlılara doğrudan bağlanması şartıyla tahtında bırakılmıştır. Ancak 1483 yılında Hersek tamamen Osmanlı toprağı hâline gelecektir.

Bosna'nın Osmanlı hâkimiyetine geçişinde Bogomillğin etkisi biri dolaylı olmakla birlikte iki şekilde yaşanmıştır. Buna göre ilk olarak Bogomillğin daha önce de ifade ettiğimiz şekli ile Hıristiyanlığın temel ritüel ve sembollerini reddetmesi ve hatta sapkın bir mezhep olarak tanımlanması onları Katoliklik ve Ortodoks arasında bırakmış, her iki taraf için bir düşman durumuna düşürmüştür. Papalar, buldukları mevkiin kendilerine sağladığı sınırsız güç ve yetkileri insafsızca kullanarak Bogomil mezhebine bağlı Hıristiyan halkı şiddet yolu ile Katolik mezhebine sokmak ve papalığın nüfuzunu genişletmek istiyorlardı³⁰ I. Haçlı seferi'nde itibaren Katolik alemi tarafından tam bir temizlik politikasının figürü haline gelen Bogomiller, ileriki dönemlerde bir anlamda sığınak olarak gördükleri Bizans'ta da buna muadil bir muamele ile karşı karşıya kalınca Balkanların göbeğinde tam manası ile yalnızlığa mahkum olmuşlardır³¹.

Osmanlı birliklerinin Balkanlardaki ilerleyişi ile birlikte Bogomiller birçok noktada kendileri gibi düşünen bir toplulukla karşı karşıya kalmış, kendilerine diğer bölgedaşlarına da olduğu gibi tam manası ile bir özgürlük evreni sunan bu devlete tabi olmayı bir kurtuluş olarak addetmişlerdir. Bu manada Osmanlı fetihlerinin, bilhassa Bosna'da birlik ve tesanüd arayan Bogomillerin kurtarıcıları kabul ettikleri Osmanlı birliklerine kolayca teslim olmalarıyla, beklenenden çok daha rahat ve geniş katılımlı olarak gerçekleşmesini sağlamıştır³². Bu tezin savunucularından en önde geleni olan Stavrianos'a göre Osmanlı'nın yerini Bulgar ya da Sırp devletleri de alabilirdi ama iç mücadeleler ve birbirleri ile olan ilişkileri aynı dine mensup olmalarına rağmen o kadar kötü idi ki, Katoliklik ve Ortodoksi arasında ezilen Bogomiller kısa zaman zarfında Osmanlı'ya meyletmişler ve onları kurtarıcıları (deliverers)

³⁰ Hüdai Şentürk, Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi(1850-1875), TTK, Ankara 1992, s. 3.

³¹ Aliçiç, a.g.m., s. 252.

³² Paul Coles, Avrupa'da Osmanlı Tesirleri, Çev. Vecdi Bürün, İstanbul 1975, s. 95.

olarak karşılamışlardır.³³ Bazı araştırmacılar son Bosna kralı Stephan Tomaseviç'in Türklere karşı son bir hamle yaparak Papa'dan yardım istediğini ancak bu yardımın hiçbir zaman gelmediğini nakleder³⁴. Bu bilgi dahi Bogomillğin, Bogomiller için taşınması oldukça zor bir nitelik olduğunu gösterir ki, bu nitelik onları Avrupa'da yalnız ve bir kurtarıcıya muhtaç bir topluluk haline getirmiştir.

Bogomillik mezhebini ortaya çıkışından itibaren özellikle Balkan köylü sınıfı içerisinde hızlı bir şekilde yayıldığı kaydedilmektedir³⁵. Çar Peter döneminde bu inanç sisteminin gelişiminin hemen başlarında köylülerden gördüğü bu teveccühün, ortaçağ katı feodal beylerinin kiliseyi de arkalarına alarak gerçekleştirdikleri keyfi eylemlere bir tepki olarak geliştiğini göstermektedir. Buradan hareketle Osmanlı idaresinin Balkanlara yerleşmesi ile birlikte bilhassa Bosna'ya özel olarak geliştirdiği eski mülkiyet haklarının korunması uygulaması ile³⁶ bir anlamda onların gönlünü fethetmiş oluyordu.

Bogomillğin, Bosna'nın Osmanlı eline geçişine geçişini kolaylaştıran diğer bir özelliği de İslam ile olan paralel noktalarıdır.

Katolik ve Ortodoks kiliselerin ve Bogomillere karşı şiddet dolu davranışları bir taraftan, Bogomil anlayışındaki tek tanrı anlayışı, kilise hiyerarşisine karşı tavrı ve Bogomil anlayışı içerisindeki birçok kuralın İslâm dinininkilerle benzerlik arz etmesi, Bosna'da yaşayan ahalinin İslâm dinini kabul etmelerine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Osmanlıların Balkanlar'a girmesinden önce birçok yerde değişik tarikatlara mensup dervişlerin yerleştikleri bir gerçektir. Bogomil hareketi ise mistisizmin ağır bastığı bir anlayıştır. Böylece tasavvufî İslâm anlayışıyla Balkanlar'a ve özellikle Bosna'ya giren ve تنها yerlerde zaviyeler kuran dervişlerin etrafında yerli halk toplanmaya başlamış ve onlara karşı ilgi duyup sevgi göstermiştir³⁷. Bu durumun Bogomil Bosnalıların önce Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ve akabinde de toplu halde Müslüman olmasına yaptığı katkı göz ardı edilmemelidir.

³³ L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, İllinois, 1956, s. 40-41.

³⁴ Janko Lavrin, "*Bogomils And Bogomilism*", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8, No. 23 (Dec., 1929), s. 281.

³⁵ Albayrak, a.g.e., s. 143.

³⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı Fethi Yöntemleri*, Çev. Hamdi Can Tuncer, COGİTO, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı:19, 1999, s. 124.

³⁷ İzeti, a.g.e., s. 20.

Emecen, yakın zamanda yayınlanan çalışmasında Osmanlıların Bosna'ya ulaştıklarında sadece Bogomiller değil Sırp Ortodoks kilisesine de hoşgörü ile yaklaştığını ifade ederken, Handziç'ten yaptığı alıntıda Bogomillerin dini yakınlık dolayısıyla İslam'a geçtiklerini belirtir. Bunun yanında ilgi bölümün devamında da eski feodal beylerin katı tahakkümlerinin Bogomilleri İslam'a yaklaştırdığını ekler³⁸. Ahmet Yaşar Ocak bu tezi daha evvel kaleme aldığı çalışmasında geliştirerek, Bogomillerin her daim Ortodoks Bizansın faaliyetlerine soğuk olduğunu ve bilhassa Sarı Saltuk'tan çok uzun zaman evvel buraya gelen İsmaililerin ve diğer Müslüman grupların onları etkilediğini ifade eder³⁹.

Görüleceği üzere öncelikle tarihsel süreçte Ortaçağların dinamikleri olana toprak ve dinin hayat üzerindeki belirleyiciliği noktasında Bogomil olan ve topraklarında pek de iyi şartlarda yaşamayan Boşnaklar Osmanlı idaresine geçişte çok da sıkıntı yaşamamışlardır. Bogomillğin gerek kendi içyapısında kaynaklanan Katolizm ile çatışan İslam ile uyuşan yönleri şüphesiz Boşnak yerlileri ile yeni gelen Osmanlılar arasında bir iletişim kanalının kurulmasında önemli olmuştur. Toprak konusunda Osmanlıların sağladığı haklar da buna eklenince şüphesiz Bosna'da Osmanlı idaresinin yerleşmesi söz konusu olmuştur. Burada ifadesi gerek bir husus ise Bosna'daki Osmanlı öncesi travmatik durumlara karşı Osmanlı'nın fetih metodlarının tatmin edici bir çare olarak görülmesi Haçlı seferleri ve sonrasında Boşnakların içinde buldukları durum karşısında Osmanlıları tercih edilir kılmıştır. Görülüyor ki Bosna tarihindeki Bogomillğe dair travmalar tarihi süreçte bir sancı kültürü oluşturmuş ve bu Osmanlılarla karşılaştığı yerde içine düştüğü kısır döngüden çıkışı ve rahatlamayı getirmiştir. Hülasa din ve toprak Ortaçağlar'da hayat üzerindeki derin tesirini Bosna'da Osmanlı fetihlerinde göstermiş gerek dinin nüfuz gücü gerekse üretim ilişkilerinin belirleyiciliği fatihler ile Boşnaklar arasında dengenin kısa sürede kurulmasını sağlamıştır.

³⁸ Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 309.

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık*, TTK, Ankara 2002, s. 92.

Sonuç

Uzun-sürelî bir perspektifle dönüşümlerin incelenmesine, buna ek olarak diğer bağlam perspektiflerinin tetkikine, karşılıklı bağımlılıkların ortaya konulmasını ve nihayet güç dengelerini göz önüne alarak yapmaya çalıştığımız bu sunumda görüleceği üzere Bogomillik bir din olarak Boşnak bireyinin hem bölgedeki ıssızlığını hem de toprak üzerindeki dışlanmışlığını var eden sebep olarak Osmanlı dönemindeki idareyle kolay imtizacın da temel unsurlarından birisi olmuştur. Osmanlı idaresinin Balkanlarda oluşturduğu *pax otomana* ile birlikte başlayan Osmanlı Balkan algısı ve oluşan Türk İslam sentezli yapının bölgede sağladığı uzun süreli yerleşim birçok araştırmacı tarafından formülize edilmeye çalışılmış, her iki tarafa göre menfi ve müspet çıkarımlar meydana getirmiştir. Bosna özeline indirgendiğinde bu formülize çalışmasının en can alıcı noktası şüphesiz ki İslamlaşmanın başlama noktasıdır. Buna göre diğer Balkan topluluklarına göre çok daha küllî bir değişim yaşayan ve kısa bir süre zarfında İslam dinini seçerek kendilerine has bir Müslüman kimliği edinen Boşnakların bu değişiminde etkin niteliğin bogomillik olduğu bir süredir gerçekleşen tartışma değerlendirmeler neticesinde iyice su yüzüne çıkarılmıştır.

Ortaçağ Hıristiyanlığının katı Katolik baskısı sonucunda yaşadığı bölünme ile birlikte bir taraf olma zorunluluğu ile baş başa kalan Bosnalıların birçok sembolik ve maddî dini subjeyi reddederek bir anlamda İslam akaidine daha yakın bir inanç sistemi olan Bogomillği seçmeleri ileri dönemlerde Osmanlıların getirdiği İslam dini atmosferini benimsemelerini kolaylaştırmıştır. Bunun yanında Katoliklik ve Ortodoksi arasında sıkışıp kalmanın, türlü eziyet ve baskı ile karşılaşmanın da Osmanlı'yı bir kurtarıcı gibi görmelerini sağladığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Yani iki anti tez arasında kalan Bogomillik kendi sentezini Osmanlılık ve İslam çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Şüphesiz Osmanlı idaresine geçişte Bogomillğin etkisi kısa vadeli ve basit bir etki olarak düşünmek doğru değildir. Bu etki şüphesiz Haçlı seferlerinden beri gelişen bir travma halinin, dini bir baskının ve toprak üzerindeki paylaşım ilişkilerinin Bogomiller aleyhine işlediği bir tarihi sürecin sonucunda oluşan bir etkidir. Bu tesir ne birkaç cümlede açıklanacak dini bir çözümleme ne de Osmanlı geliş parantezinde algılanabilecek bir durumdur. Bu etki uzun bir tarihi süreç, kültürel olarak bir algının oluşması, bir baskı ve travma hali ve onun Osmanlı fethi ile oluşan aktüel sonucu olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Aydın Babuna, “Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar”, Doğu-Batı, s.51, 2010.

Tursun Bey, Tarih-i Ebûl-Feth, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977.

John V. A. Fine, “The Medieval And Ottoman Roots of Bosnian Society”, Ed. Mark Pinson, *The Muslim Of Bosnia Herzegovina*, Cambridge, 1994.

Kadir Albayrak, Bogomilizm ve Bosna Kilisesi, İstanbul 2005.

Metin İzeti, Balkanlarda Tasavvuf, İstanbul 2004.

G. L. Seidler, Bizans Siyasal Düşüncesi, Çev. Mete Tunçay, Ankara 1980.

Mehmet Çog, “İslam Bizans İlişkileri Bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13/2 (2008), ss.73–87.

Osman Karatay, “Zıezı Ex Quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak” Orta Asya Ve Kafkasya Araştırmaları, III / 5, Ankara 2008, s. 52.

Nedim Filipović, “O Jednom Aspektu Korelacije İzmeđu İslamizacije İ Čiflučenja”, *Prilozi IIS*, XVII, 1981.

Ahmed S. Aliçiç, “Hersek’te İslamın Yayılması”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi ,46, 2 (2006), s. 248.

Ayferi Göze, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, 2005, s. 64.

<http://www.hermetics.org/Bogomiller.html> (07.05.2010)

Halil İnalçık, Osmanlılar, İstanbul, 2010.

Mehmet Coğ, “İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13:2 (2008), s. 83.

Stephen J. Lee, Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789, Çev. Ertürk Demirel, Ankara 2002.

İsmail Hami Danişment, Fetih Ve Fatih, İstanbul 2008, s. 78.

Şerif Baştav, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Bizans Ve Avrupa”, XIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, 1. Kısım, Ankara 2002, s. 12.

Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1981.

J. Krcsmarık, Bosna (tarih), maddesi, İA/2, Eskişehir 2001, s. 734.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, I, TTK, Ankara 1984.

Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomilliğın Etkisi

Selahattin Tansel, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi Ve Askeri Faaliyeti, TTK, Ankara 1999.

Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", OTAM, Sayı:19, Yıl. 1990, Ankara.

Hüdaı Şentürk, Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi(1850-1875), TTK, Ankara 1992.

Paul Coles, Avrupa'da Osmanlı Tesirleri, Çev. Vecdi Bürün, İstanbul 1975.

L. S. Stavrianos, The Balkans Since 1453, İllinois, 1956.

Janko Lavrin, "*Bogomils And Bogomilism*", The Slavonic and East European Review, Vol. 8, No. 23 (Dec., 1929), s. 281.

Halil İnalçık, Osmanlı Fetih Yöntemleri, Çev. Hamdi Can Tuncer, COGİTO, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı:19, 1999.

Feridun Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Siyaset, İstanbul 2009.

Ahmet Yaşar Ocak, Sarı Saltık, TTK, Ankara 2002.